

การศึกษาเชิงวิเคราะห์ความมีอยู่ของภพภูมิของชีวิต

ตามพุทธปรัชญาเถรวาท*

AN ANALYTICAL STUDY OF THE PLANES EXISTENCE OF BEINGS IN BUDDHIST PHILOSOPHICAL PERSPECTIVE.

พิน ดอกบัว

Fuen Dokbua

สวัสดิ์ อโนทัย

Sawat Anothai

ณิศาภรณ์ คูวิเศษแสง

Nipapan Kuwisetsang

มหาวิทยาลัยเซนต์จอห์น

Saint John's University, Thailand.

E-mail: lasawatt@stjohn.ac.th

บทคัดย่อ

การวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ 1) เพื่อศึกษาลักษณะความมีอยู่ของทุกคติภูมิและตัวอย่างที่ปรากฏในพระไตรปิฎก 2) เพื่อศึกษาลักษณะความมีอยู่ของสุคติภูมิและตัวอย่างที่ปรากฏในพระไตรปิฎก 3) เพื่อวิเคราะห์ความมีอยู่ของภพภูมิของชีวิตตามพุทธปรัชญาเถรวาท การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) เป็นการศึกษาข้อมูลเกี่ยวกับความมีอยู่ของภพภูมิของชีวิตตามพุทธปรัชญาเถรวาทที่ปรากฏในคัมภีร์ปฐมภูมิ คือ พระไตรปิฎก คัมภีร์ทุติยภูมิ เช่น คัมภีร์อรรถกถา และหนังสือชั้นหลังในวรรณคดีของนักวิชาการทางพระพุทธศาสนา

ผลการวิจัย พบว่า ในพุทธปรัชญาเถรวาทได้มีการแบ่งความมีอยู่ของภพภูมิออกเป็น 2 ประเภทคือ โลกียภูมิและโลกุตตรภูมิ โลกียภูมิเป็นภูมิที่ชีวิตยังตกอยู่ในวิสัยของโลกที่ยังมีกิเลสต่าง ๆ ยังต้องมีการเวียนว่ายตายเกิดซึ่งต่างจากโลกุตตรภูมิที่มีสภาวะของการอยู่เหนือกิเลสต่าง ๆ ปฏิบัติตนให้หลุดพ้นจากความทุกข์ โลกียภูมิได้แบ่งเป็น 2 ระดับใหญ่ ๆ คือ ทุกคติ

---

* Received 8 March 2019; Revised 29 March 2019; Accepted 4 April 2019.

ภูมิและสุคติภูมิ ทุกคติภูมิเป็นภูมิที่ไม่ดี มีทั้งความทุกข์กายทุกข์ใจโดยมี 4ภูมิ คือ ติรัจฉานภูมิ อสุรกายภูมิ เปตติวิสัยภูมิ และนिरยภูมิ ส่วนสุคติภูมิเป็นภูมิที่ดีมีความสุขทั้งกายและใจโดยมี 3 ภูมิ คือ มนุสสภูมิ เทวภูมิ และพรหมภูมิ ความแตกต่างของการกำเนิดเกิดในทุกคติภูมิหรือสุคติภูมินั้นขึ้นอยู่กับการกระทำของมนุษย์ หากการกระทำใดเป็นไปด้วยอกุศลกรรมบถมีการฆ่าสัตว์ เป็นต้น การกระทำนั้นย่อมส่งผลให้ชีวิตนั้นไปเกิดในทุกคติภูมิ แต่หากการกระทำนั้นเป็นไปด้วยกุศลกรรมบถมีการงดเว้นจากการฆ่าสัตว์ เป็นต้น การกระทำนั้นย่อมส่งผลให้ชีวิตนั้นไปเกิดในสุคติภูมิ เพราะในพุทธปรัชญาเถรวาทถือว่าสัตว์มีชีวิตทั้งหลายย่อมเป็นไปตามกฎแห่งกรรม

คำสำคัญ : ความมีอยู่ของภพภูมิ, ชีวิตตามพุทธปรัชญาเถรวาท, กฎแห่งกรรม, ทุกคติภูมิ, สุคติภูมิ.

Abstract

This research aimed: 1) to study the outstanding and existence of woefulness appeared in Tipitaka. 2) To study the outstanding and existence of blissfulness appeared in Tipitaka. 3) To analyze the Planes Existence of Beings in Buddhist Philosophical perspective. This is a qualitative research with in-depth study of the data on the Planes Existence of Beings in Buddhist Philosophical perspective with critically interpretation through the primary and secondary sources including the Buddhist sages.

The research was found that the Planes Existence of Beings in the Theravada Buddhist philosophy is divided into two kinds; mundane states and Supramundane states. The mundane states are the Planes of beings fallen under the realm of defilements and cravings that caused to the round of birth and death, which they are differentiated from the supramundane ones, that is to say, the supramundane ones are the state of beyond defilements to liberate from the sufferings. The mundane ones are divided into two levels; the existence of woeful and blissful states. The woeful states of existence are the Planes of evil action resulting of bodily and mental suffering consisting of four planes of

existence, namely; the realm of the brute creation, the plane of Asura demons, and the realm of ghost-being and hell state. The blissful states of existence are the Planes of good action resulting of bodily and mental happiness consisting of three planes of existence, namely; the human realm, the celestial realm and the Fine-material and Immaterial realm. The differentiation between woeful and blissful existence is based upon the human action, that is to say; if any doing is the unwholesome course of action like killing life, the action is affected to relink with the woeful existence. On the other hand, if any doing is the wholesome course of action like abstaining from taking life, the action is affected to relink with the blissful existence. With reasoning of Theravada Buddhist philosophy, it is taught that all beings have already been determined by the Law of Kamma.

Keywords: the Planes Existence of Beings, Life in Buddhist Philosophical Perspective, the Law of Kamma, Woeful states of existence, Blissful states of existence

บทนำ

ในโลกมีคนอยู่มากมาย ถึงแม้จะเป็นคนด้วยกัน แต่ก็มี ความแตกต่างกันไปทั้งทางร่างกายและทางจิตใจ ตลอดทั้งทางโชคชะตาในทางร่างกาย เช่น บางคนมีรูปร่างสวย แต่บางคนอัปลักษณ์ บางคนมีอวัยวะครบถ้วนสมบูรณ์ แต่บางคนพิการ บางคนมีเสียงไพเราะ แต่บางคนมีเสียงไม่ไพเราะ บางคนมีสติปัญญาดี แต่บางคนโง่ บางคนมีโรคน้อย บางคนมีโรคมก ในทางจิตใจก็มีความแตกต่างกัน เช่น บางคนใจบุญ แต่บางคนใจบาบ บางคนประณีต แต่บางคนหยาบ บางคนชอบใฝ่หาความรู้ แต่บางคนไม่ชอบ ความแตกต่างทางโชคชะตา เช่น บางคนร่ำรวย แต่ บางคนยากจน บางคนมียศ บางคนไม่มียศ บางคนรุ่งเรือง จำเริญ แต่บางคนอาภัพ ดังที่กล่าวกันว่า แข่งเรือแข่งพายพอแข่งกันได้ แต่แข่งบุญแข่งวาสนาไม่ได้ ก็เรื่องดีและไม่ดีในด้านต่าง ๆ ดังกล่าว พระพุทธเจ้าตรัสว่า มาจากเหตุ คือ บุญและบาบ บุญจะช่วยให้คนประสบแต่ในทางดี แต่บาบก็ให้ผลตรงกันข้าม บุญและบาบจึงเรียกว่า กรรม ใครทำกรรมดีย่อมได้รับกรรมดี ใครทำกรรมชั่วย่อมได้รับผลชั่ว พระพุทธเจ้าจึงตรัสว่า สัตว์โลกเป็นไปตามกรรม และ

กรรมย่อมจำแนกสัตว์ให้ทราบและประณีตต่างกัน (มหามกุฏราชวิทยาลัย , 2525) เป็นต้น ข้อนี้ก็เช่นกัน แสดงถึงความเป็นอมตะของวิญญาน จึงได้มีบุญและบาปติดตามมาได้ หากวิญญานสูญสลายไปตามร่างกาย เรื่องต่าง ๆ จะเกิดขึ้นได้อย่างไร เช่น การปรากฏร่างของเทวดาก็ตาม การเข้าทรงและการถูกผีเข้าก็ตาม วิญญานออกจากร่างกายเพราะเหตุต่าง ๆ ก็ตาม การระลึกชาติได้ก็ตาม ความอัจฉริยะก็ตามและความแตกต่างระหว่างบุคคลก็ตาม แสดงให้เห็นว่า เรื่องชีวิตหรือจิตวิญญานเป็นอมตะ คือ ไม่ตายไปตามร่างกาย จึงรับช่วงบุญและบาป ตลอดทั้งความถนัดทั้งหลายสืบทอดไปยังภพชาติต่าง ๆ จึงทำให้มีความแตกต่างกันระหว่างบุคคลและความลึกลับต่าง ๆ ในโลก อย่างไรก็ตาม เรื่องจิตและวิญญานเป็นอมตะนี้ ทางพระพุทธศาสนาถือว่า จิตหรือวิญญานไม่ได้ตายตามร่างกาย กล่าวคือ จิตเป็นอมตะ แต่มีรายละเอียดแตกต่างกัน พระพุทธศาสนาถือว่าจิตหรือวิญญานไม่ได้เป็นอมตะยืนโรงคงที่ไม่มีมีการเปลี่ยนแปลงอย่างในศาสนาอื่น แต่ถือว่าจิตและวิญญานเปลี่ยนแปลงได้ เช่น เปลี่ยนความคิดได้ เปลี่ยนไปเกิดในกำเนิดดีหรือชั่วได้ สามารถยกระดับจิตให้สูงขึ้นไปตามลำดับ จากคนชั่วเป็นคนดี จากปุถุชนเป็นอริยชนได้ พระพุทธศาสนาถือว่าจิตหรือวิญญานดับได้ แต่ก่อนที่จะดับ จิตหรือวิญญานดวงเก่าจะถ่ายทอดคุณสมบัติต่าง ๆ อย่างครบถ้วนให้จิตหรือวิญญานดวงใหม่ไว้หมดแล้วจึงดับ ดังนั้น พระพุทธศาสนาจึงถือจิตหรือวิญญานเป็นแบบสันตติ คือ สืบทอดกันไปหรือรับช่วงกันไป ด้วยเหตุนี้ จะถือว่าจิตหรือวิญญานเป็นอมตะหรืออมตะก็ได้ คือ ถ้าเป็นอมตะก็เป็นอมตะแบบพิเศษ คือ สืบทอดกันไป ไม่ใช่แบบยืนโรงคงที่ หรือถ้าจะว่าเป็นอมตะก็ได้ แต่เป็นอมตะแบบพิเศษหรือแบบสันตติเช่นกัน ไม่ใช่แบบอุจเฉททิฎฐิ ความเห็นว่าชาติสูญอย่างทีบางลัทธิถือกัน พระพุทธศาสนาอยู่กลาง ๆ ระหว่าง สัสตทิฎฐิ ความเห็นว่า เทียง และ อุจเฉททิฎฐิ ความเห็นว่า ชาติสูญ พระพุทธศาสนาไม่เป็นทั้งสองอย่างนั้น ซึ่งถือว่าเป็นมิจฉาทิฎฐิ อีกทั้งถือว่าเป็นมิจฉาทิฎฐิมิโทษมาก แต่อุจเฉททิฎฐิมิโทษมากกว่าสัสตทิฎฐิ เพราะห้ามทั้งสวรรค์และนิพพาน กล่าวคือ เมื่อใครเห็นว่าตายแล้วสูญ ทุกอย่างจึงสูญไปหมด ไม่มีบุญไม่มีบาป ไม่มีชาติหน้า ไม่มีนรก ไม่มีสวรรค์ และอื่น ๆ จึงไม่อยากทำบุญกุศล มุ่งแต่หาความสุขทางเนื้อหนังในชาตินี้ให้เต็มที่ เรื่องบุญ-บาปไม่คำนึง อะไรที่ให้ความสุขได้ในชาตินี้ก็ทำ ส่วนสัสตทิฎฐิ มีโทษเพียงห้ามนิพพาน แต่ไม่ห้ามสวรรค์ เพราะเชื่อว่าบุญ-บาปมี ชาติหน้ามี นรกสวรรค์ก็มี จึงชวนชวนทำบุญกุศลต่าง ๆ แต่ก็ยังมีความยึดมั่นในตัวตน จึงยังไม่อาจบรรลุพระนิพพานได้ ด้วยเหตุดังกล่าว ผู้วิจัยจึงไม่เรียกพระพุทธศาสนาว่า ถือจิตหรือวิญญานเป็นแบบอมตะ เพราะเสี่ยงที่จะ

ทำให้คนเข้าใจผิดว่า พระพุทธศาสนาเป็นอุกฤษฏ์ ซึ่งมีโทษมาก แต่ขอเรียกพระพุทธศาสนาว่า ถ้อยจิตและวิญญานเป็นอมตะจะดีกว่า เพราะไม่เสี่ยงต่อความเข้าใจผิดของคนอีกทั้งเข้าใจง่าย เพราะเป็นไปในทำนองเดียวกับศาสนาทั้งหลายที่ได้กล่าวไว้ว่าวิญญานเป็นอมตะ แต่ก็ขอให้เข้าใจว่า อมตะที่ผู้เขียนมุ่งหมายก็คือ อมตะแบบสันตติ ไม่ใช่แบบสัสสตทัญญู กล่าวคือ จิตหรือ วิญญานไม่ตายตามร่างกาย เพราะฉะนั้น ถ้ากล่าวถึงวิญญานในพระพุทธศาสนาเป็นอมตะในทุกที่ทุกแห่ง ก็หมายถึง อมตะแบบสันตตินี้ ส่วนการที่ชีวิตจะมาปรากฏในโลกเป็นมนุษย์เป็นสัตว์และอื่น ๆ ก็เป็นไปตามกระบวนการเหตุและผลของการกระทำ

สิ่งที่เป็ประเด็นปัญหาหนึ่งของสังคมปัจจุบันเกิดจากความไม่เชื่อในหลักธรรมเรื่องกรรมที่ได้ถูกบิดเบือนไปจากหลักคำสอนเดิมที่ได้สั่งสอนกันมาว่าทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว แต่ในปัจจุบัน การวัดผลของความดีกันอยู่ที่วัตถุ คนในสังคมจึงต้องการเป็นเจ้าของวัตถุ และความร่ำรวยโดยไม่สนใจที่จะทำงานให้เหนื่อยยาก ด้วยวิธีการที่ผิดกฎหมายและผิดศีลธรรม เช่น ค้ายาเสพติด อาชญากรรม โจรกรรม เป็นต้น ส่งผลกระทบต่อความเป็นอยู่ที่ปกติสุขของสังคมส่วนรวม คนส่วนมากมักถือเอาความสุข ความสมปรารถนาในชีวิตปัจจุบันเป็นมาตรฐานวัดความดี คือ ความดีต้องมีผลออกมาเป็นความสุขความสมปรารถนา เป็นลาภ ยศ สรรเสริญ สุข ความชั่วต้องมีผลตรงกันข้าม แต่ในความเป็นจริงแล้วไม่แนเสมอไป (วคิน อินทสระ, 2544, หน้า 45-46) ในประเด็นคำสอนเรื่องกรรมกับการดีความของสังคมปัจจุบัน พุทธทาสภิกขุ ได้กล่าวไว้ว่า "ความเชื่อเรื่องกรรมที่ไม่ถูก คือ เรามองกรรมไปที่สิ่งของ ที่เงินทองของนอกกายจะไปเทือนั้น ซึ่งเป็นความเชื่อที่ไม่ถูกต้อง แต่ไม่ได้มองที่ผลของมัน คือ ความดี ความชั่ว อันมีอยู่แล้วในกรรมนั้น ซึ่งจิตใจเราสัมผัสได้ทุกครั้งที่เราทำกรรม" (พุทธทาสภิกขุ, 2539, หน้า 20) นอกจากสังคมไทยกำลังส่งผ่านกระแสความเชื่อหลักธรรมเรื่องกรรมที่คลาดเคลื่อนจากหลักคำสอนในพระพุทธศาสนาแล้ว ยังนำความเชื่อเรื่องกรรมในลัทธิศาสนาอื่นมาปะปนจนเข้าใจว่าเป็นคำสอนพระพุทธศาสนาพระพุทธองค์ได้ตรัสไว้ในติดตถาย ตนสูตร (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) โดยสรุปได้ 3 กลุ่มหลัก คือ (1) กรรมเก่าให้ผลเป็นสุขหรือทุกข์ปัจจุบัน (บุพเพกตเหตุวาท) (2) พระเจ้าบันดาลให้สุขหรือทุกข์ (อิสสรนิมมานเหตุวาท) และ (3) สุขหรือทุกข์ไม่มีสาเหตุแต่เป็นความบังเอิญ (อเหตุอปัจจยวาท) โดยทั้ง 3 กลุ่มนี้จัดเข้าเป็นกลุ่มเดียวคือ อภิรียวาทะ คือ กระทำทุกอย่างไม่มีผล ทำดีไม่ได้ดี ทำชั่วไม่ได้ชั่ว อย่างคำกล่าวในสังคมไทยปัจจุบันว่า ทำดีได้ดีมีที่ไหน ทำชั่วได้ดีมีถมไป ลัทธิความเชื่อทั้ง 3 กลุ่มดังกล่าว เมื่อผสมผสาน

เข้ากับความสำเร็จเรื่องกรรมและการให้ผลของกรรมในพระพุทธศาสนาที่คลาดเคลื่อนไปจากหลักธรรมที่เป็นกระแสในสังคมไทยว่า กรรมดีให้ผลเป็น ลาภ ยศ สรรเสริญ และสังคมยกย่องคนที่ร่ำรวย มีเกียรติ มีชื่อเสียง ว่าเป็นคนดี จึงทำให้ทำได้ทุกอย่างเพื่อผลอย่างนี้โดยไม่คำนึงถึงเหตุ การเข้าใจเรื่องกรรมและการให้ผลที่ผิด จึงมีผลต่อตนเองก่อนเพราะถ้าเชื่อแบบนี้ก็จะไม่เกรงกลัวและละอายต่อบาป ส่งผลให้ต้องทุกข์ทรมานในสังสารวัฏไม่รู้จบสิ้นและมีผลกระทบต่อบุคคลโดยตรงทำให้เกิดปัญหาสังคมเกิดตามมานานัปการ

กล่าวเฉพาะความเชื่อในเรื่องกรรมที่ส่งผลต่อชีวิตของมนุษย์ย่อมส่งผลไปถึงวิบากกรรมในการไปเกิดในภพภูมิชาติหน้า พุทธปรัชญาเถรวาทมีความเชื่อว่า ความมีอยู่ของภพภูมิของชีวิตสรรพสัตว์เป็นสิ่งที่อยู่จริง สิ่งนี้หากนำมากล่าวในสังคมปัจจุบันอาจถูกมองข้ามและเหยียดหยันด้วยคำถามว่าเป็นสิ่งที่อยู่จริงหรือ ข้อสงสัยในลักษณะนี้ได้เคยเกิดขึ้นตั้งแต่ครั้งอดีต ผู้วิจัยขอนำเรื่องพระเจ้าปายาสีสมัยหลังพุทธกาลไม่นาน ได้ใช้เป็นเหตุผลอ้างว่านรกไม่มีมาแล้ว กล่าวคือ พระเจ้าปายาสีแห่งเสตัพยนคร ทรงเป็นนักคิด นักพิสูจน์ด้วย ได้ทำการศึกษา ค้นคว้าทดลอง เรื่องโลกหน้ามาอย่างโชกโชน จนได้ข้อสรุปว่าตายแล้วสูญ จึงทรงตั้งทฤษฎีสอนคนว่า ตายแล้วสูญ นรก-สวรรค์ไม่มี บุญ-บาปไม่มี ผลของกรรมดีกรรมชั่วไม่มี อยู่ต่อมามวินหนึ่ง พระองค์ทรงพบกับพระกুমารกัสสปะได้ทรงแสดงความคิดเห็นของพระองค์ดังกล่าวแล้ว แต่พระกুমารกัสสปะคัดค้าน ทั้ง 2 ฝ่ายได้โต้ตอบกันดังปรากฏอยู่ในปายาสีราชัญญสูตร (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) และในที่สุด พระเจ้าปายาสี หลังจากใคร่ครวญเหตุผลต่าง ๆ ที่พระกুমารกัสสปะยกมา ก็ได้เปลี่ยนความคิดความเชื่อเป็นแบบใหม่หันมานับถือพระพุทธศาสนา ในความเชื่อเรื่องความมีอยู่ภพภูมิของชีวิตนี้ พระพุทธเจ้าทรงยืนยันว่ามีจริงดังที่ปรากฏในเทวทูตสูตร (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2525) ว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราได้ฟังเรื่องนรกจากคนอื่นหรือจากสมณพราหมณ์แล้วเล่าตามที่ได้ฟังมา ก็หาไม่ได้ โดยที่แท้เรารู้อยู่เห็นเอง แจ่มแจ้งเอง จึงได้กล่าวอย่างนั้น” และในพาลปนจิตตสูตร (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2525) พระพุทธเจ้าทรงเปรียบเทียบถึงความทุกข์ในนรกเหมือนโจรผู้ทำผิดร้ายแรงคนหนึ่งที่ถูกราชบุรุษจับได้แล้วพระราชาก็ทรงสั่งให้ลงโทษ ดังนี้ ในตอนเช้าให้ราชบุรุษเอาหอก 100 เล่มแทงโจรผู้นั้นแต่เขากลับยังไม่ตาย พระราชาก็ทรงสั่งให้ราชบุรุษเอาหอกอีก 100 เล่มแทงเขาในเวลากลางวัน แต่โจรผู้นั้นก็ยังไม่ตายอีก พระราชาก็ทรงสั่งให้เอาหอกอีก 100 เล่มแทงเขาในเวลาเย็น แต่โจรผู้นั้นก็หาตายไม่ พระพุทธเจ้าจึงตรัสว่า โจรผู้นั้นได้รับทุกข์ทรมานแสนสาหัส

แม้ถูกแทงด้วยหอกเล่มเดียว ก็แสนทุกข์ทรมานเหลือเกินอยู่แล้ว จะกล่าวไปไปถึงทุกข์ที่ถูกแทงด้วยหอกถึง 300 เล่มเล่า แล้วพระพุทธเจ้าก็ทรงหยีบก้อนหินขนาดฝ่าพระหัตถ์มา 1 ก้อนมาเปรียบเทียบกับก้อนหินที่มีอยู่ภูเขาหลวงหิมพานต์ พระพุทธเจ้าจึงทรงสรุปว่าก้อนหินในพระหัตถ์ของพระองค์ ย่อมไม่อาจเปรียบเทียบกับภูเขาหิมพานต์ได้เลยฉันใด โจรถูกแทงด้วยหอก 300 เล่ม ถึงแม้จะมีความทุกข์ทรมานแสนสาหัสเพียงไร ก็ไม่อาจเปรียบเทียบกับความทุกข์ทรมานในนรกได้เลยก็ฉันนั้น

จากประเด็นที่กล่าวมาข้างต้น จึงเป็นเหตุทำให้สนใจในการศึกษาเชิงวิเคราะห์ความมีอยู่ของภพภูมิของชีวิตตามพุทธปรัชญาเถรวาท โดยมุ่งศึกษาค้นหาคำตอบแหล่งข้อมูลที่มาจากปฐมภูมิ คือ พระไตรปิฎกเป็นหลัก แล้วเพิ่มเติมข้อมูลของผู้รู้ทางพุทธปรัชญาเถรวาท

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาลักษณะความมีอยู่ของทุกตติภูมิและตัวอย่างที่ปรากฏในพระไตรปิฎก
2. เพื่อศึกษาลักษณะความมีอยู่ของสุคติภูมิและตัวอย่างที่ปรากฏในพระไตรปิฎก
3. เพื่อวิเคราะห์ความมีอยู่ของภพภูมิของชีวิตตามพุทธปรัชญาเถรวาท

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) มีขั้นตอนในการรวบรวมข้อมูล และวิธีการดำเนินการวิจัยข้อมูล ดังนี้

1. ศึกษาค้นคว้าและรวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นปฐมภูมิ ได้แก่ พระไตรปิฎก ทั้งฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. 2539 และฉบับภาษาบาลีของมหามกุฏราชวิทยาลัย พ.ศ.2525

2. ศึกษาค้นคว้าและรวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นทุติยภูมิ ได้แก่ อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา วิทยานิพนธ์ หนังสือวิชาการและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

3. วิเคราะห์ อธิบายความ และจัดกระทำข้อมูลที่รวบรวมมาได้จากชั้นปฐมภูมิและทุติยภูมิตามกรอบของวัตถุประสงค์ของการวิจัย

4. สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ
5. เสนอผลการวิจัยโดยวิธีพรรณนาวิเคราะห์

ผลการวิจัย

จากวัตถุประสงค์ข้อที่ 1 เพื่อศึกษาลักษณะความมีอยู่ของทุกติภูมิและตัวอย่างที่ปรากฏในพระไตรปิฎก ผลการวิจัย พบว่า

ทุกติภูมิ คือ ภูมิที่ไปไม่ได้ มีแต่ความทุกข์ทั้งกายและใจ ถ้าจำแนกทุกติภูมิออกเป็นส่วนใหญ่ ๆ โดยเรียงจากภูมิที่มีความทุกข์น้อยไปหาภูมิที่มีความทุกข์มากกว่ากันตามลำดับ คือ 1. ตีรจณานภูมิ 2. อสุรกายภูมิ 3. เปตติวิสัยภูมิ 4. นิรยภูมิ ส่วนความเป็นไปในแต่ละภูมิ มีลักษณะดังนี้

1. **ตีรจณานภูมิ** เป็นภูมิที่อยู่อาศัยของสัตว์เดรัจฉานทั้งหลายซึ่งมีมากมายนับไม่ถ้วน มีทั้งสัตว์บกและสัตว์น้ำ ตลอดทั้งแมลงต่าง ๆ รวมทั้งจุลินทรีย์ทั้งหลายด้วย ดังนั้น สัตว์เดรัจฉานจึงมี 4 ประเภท คือ

- 1.1 อพาตตีรจณาน สัตว์เดรัจฉาน ที่ไม่มีเท้า เช่น งู และ ปลาไหล เป็นต้น
- 1.2 ทวิพาตตีรจณาน สัตว์เดรัจฉานที่มี 2 เท้า เช่น นก เป็ด ไก่ เป็นต้น
- 1.3 จตุพาตตีรจณาน สัตว์เดรัจฉานที่มี 4 เท้า เช่น โค กระบือ ช้าง ม้า เป็นต้น
- 1.4 พหุพาตตีรจณาน สัตว์เดรัจฉานที่มีเท้ามากเกินไป 4 เท้า เช่น ตะขาบ กิ้งกือ

2. **อสุรกายภูมิ** หรือตามนัยภาษาบาลีพระไตรปิฎก เรียกว่า ทุกติภูมิ เป็นภูมิที่ไม่มี ความสนุกสนานร่าเริงเลย มีแต่ความทุกข์ทรมาน ทุกข์ที่เด่นมาก ก็คือความกระหาย เพราะฉะนั้น อสุรกายและเปรต จึงคล้ายกันมาก บางทีก็เลยเรียกรวมกันว่า พวกเปรตอสุรกาย แต่ ถ้าจะแยกให้เห็นความแตกต่างก็พอมีบ้าง คือ อสุรกายส่วนมากจะทุกข์ทรมานด้วยความกระหายน้ำ ส่วนเปรตโดยมากจะทุกข์ทรมานด้วยความหิวอาหาร ที่ว่าอสุรกายมีความทุกข์ด้วยความกระหาย ก็เพราะอสุรกายไม่ได้ดื่มน้ำมานาน บางตนไม่ได้ดื่มน้ำมาเป็นพุทธานดร บางตนก็หลายพุทธานดร เมื่อเห็นหนองน้ำหรือสระน้ำ ก็จะวิ่งไปหาทันที แต่พอไปถึงแหล่งน้ำต่าง ๆ น้ำก็อันตรธานหายไป กลายเป็นไฟลุกโชติช่วง หรือ มีแต่ก้อนหิน ดินทราย เท่านั้น เมื่อมาถึงรูปร่าง ทั้งเปรตและอสุรกาย ต่างก็มีรูปร่างน่าเกลียดน่ากลัว พิลึก แปลกประหลาดเหมือนกัน แต่อสุรกาย จะมีรูปร่างวิปริตมากกว่า เช่น มีร่างกายผ่ายผอมนักรหนา เลือดเนื้อในร่างกายแม้สักนิดก็ไม่มีเลยมีแต่หนังหุ้มกระดูกดุจสัตว์ตายซาก ทั้งสูงชะลูดหลายวา ร่างกายก็มีกลิ่นเหม็นสาบนักรหนา อสุรกายบางตน มีดวงตาเล็กนิดเดียว เท้ารูเข็ม ทั้งตั้งอยู่บนศีรษะกลางกระหม่อมใกล้ดวงตานั้นเอง และก็มีรูปร่างวิปริตผิดธรรมดา หากพบน้ำก็ยากที่จะดื่มได้อีกเพราะปาก

เล็กและตาตั้งอยู่ผิดที่ดังกล่าว (พระพรหมโมลี (วิลาศ ญาณวโร), 2535, หน้า 176) อสุรกาย บางตนมีท้องใหญ่ ตัวใหญ่ ภายดำทะมีนน่ากลัว เล็บมือเล็บเท้ายาวรีแหลมคม สันดาน โหดเหี้ยมดุร้าย

3. **เปตติวิสัยภูมิ** เป็นภูมิที่ห่างไกลจากความสุข มีแต่ความทิวระหาย เปรตบางตน ไม่ได้กินอาหารเลยเป็นเวลาหลายพุทธันดรก็มี เปรตมีมากมาย แต่เมื่อว่าด้วยตระกูลใหญ่ๆ ก็มี 12 ตระกูล เปรตแต่ละตระกูลมีลักษณะและความเป็นไป (พระยาธรรมปรีชา (แก้ว), 2520, หน้า 175) ดังนี้

3.1 วันตาสาเปรต มีรูปร่างวิปลาทิวระยิ่งนัก เที้ยวหากินแต่น้ำมูก น้ำลาย เสมหะ และ สิ่งสกปรกทั้งหลาย ทั้งนี้ก็เพราะมีบุพกรรมสมัยที่เป็นมนุษย์ได้ให้ข้าวและน้ำอันเป็นเดนเปรอะ เปื้อนด้วยน้ำมูก น้ำลาย เสดล และเหงื่อโคล และผู้ทรงศีลหรือถ่มน้ำลาย เสดลลงไปในบริเวณเจดีย์วิหาร พระพุทธรูปปฏิมากร และต้นศรัมีหาโพธิ์ หรือถ่มน้ำลายรดผู้อื่น กรรมอย่างใดอย่างหนึ่งดังแสดงมาแล้ว เป็นเหตุให้เป็นเปรตตระกูลวันตาสาเปรต

3.2 กุณฺขาทกเปรต เป็นเปรตมีรูปร่างวิปลาทิวระเช่นกัน เที้ยวหากินซากศพต่าง ๆ เช่น ซากมนุษย์ ซากช้าง ซากม้า ซากโค ซากกระบือ และซากสุนัข เป็นต้น ซึ่งเหม็นยิ่งนักเป็น อาหาร ทั้งนี้ก็เพราะในชาติก่อนที่เป็นมนุษย์ เขาได้เอาเนื้อมนุษย์ เนื้อราชสีห์ เนื้อเสือโคร่ง เนื้อ เสือเหลือง เนื้อหมี และ เนื้อสุนัข เป็นต้น ให้สมณชีพรามณ์เป็นอาหาร

3.3 คูณฺขาทกเปรต มีรูปร่างวิปลาทิวระเช่นกัน เที้ยวหากินแต่บุตรคูณฺของคนเป็นอาหาร ทั้งนี้ก็เพราะมีบาปกรรม สมัยที่ยังเป็นมนุษย์ได้ถ่ายอุจจาระปัสสาวะในบริเวณโบสถ์ วิหาร และ เจดีย์ หรือ ด่าสมณชีพรามณ์ และ ผู้ทรงศีลว่า จงกินบุตรคูณฺเป็นอาหาร หรือ ให้อาหารอัน เปื้อนด้วยบุตรโค กระบือ ช้าง และม้า เป็นต้น แก่สมณชีพรามณ์

3.4 อัคคิชาลมุขเปรต เปรตพวกนี้นอกจากจะมีรูปร่างวิปลาทิวระแล้ว ปากยังถูกไฟไหม้อยู่ ตลอดเวลาทั้งกลางวันและกลางคืน ได้รับทุกขเวทนาแสนสาหัสสร้างให้ครวญคราง สำหรับ บาปกรรมที่ทำให้มาเกิดเป็นเปรตพวกนี้ ก็เพราะในสมัยที่เป็นมนุษย์นี้กสนุก เอาอาหารที่ร้อน จัดหรือเผ็ดจัดหรือขมจัดให้สมณชีพรามณ์บริโภคหรือชอบตำว่าสมณชีพรามณ์และบิดา มารดา

3.5 สุจิตฺตเปรต มีท้องใหญ่ คอยาว ปากเท่ารูเข็ม จึงกินอาหารได้ยากนักอดอยากทุกข์ทรมานด้วยความทิวโหย ทั้งนี้ก็เพราะบาปกรรมที่เขาได้ทำไว้ในสมัยที่เป็นมนุษย์ เป็นคนตระหนี่ไม่ทำบุญกุศลทั้งยังคอยห้ามไม่ให้คนอื่นทำบุญทำทานอีกด้วย

3.6 ตัณหาจิตเปรต เปรตพวกนี้มีความทุกข์ทรมานด้วยความกระหายน้ำ เพราะไม่ได้ดื่มน้ำมานาน เมื่อเห็นสระหรือบ่อน้ำ ก็ดีใจนัก รีบวิ่งลงไปดื่มน้ำ แต่น้ำเกิดกลับกลายเป็นเพลิงหรือกลบ สำหรับบาปกรรมที่นำมาให้เกิดเป็นเปรตพวกนี้ ก็เพราะสมัยที่เป็นมนุษย์เป็นคนหวงน้ำ ปิดบ่อปิดสระไม่ให้คนและสัตว์ได้ดื่มกิน

3.7 นิชฌามกเปรต เปรตพวกนี้มีกายดำดุดจืดดำไฟไหม้ มือและเท้าออกเป็นกระดูก เขี้ยวงอกออกนอกปาก ตาไม่เสมอกัน ผมเป็นเปลวเพลิง กลิ่นตัวเหม็นสาบยิ่งนัก ทิวกระหายมานานนัก ส่วนบาปกรรมที่ทำมาในสมัยที่เป็นมนุษย์ ชอบสนุกกระทำรูปที่น่ากลัว เช่น รูปปีศาจ เป็นต้น ไว้หลอกคนแก่ และ คนป่วยให้ตกใจ

3.8 สัตถังคเปรต เปรตพวกนี้มีเล็บมือเล็บเท้างอจุกเบ็ดทั้งคมกริบ คอยข่วนเนื้อและเลือดของตนเป็นอาหาร บาปกรรมที่นำมาให้เกิดเป็นเปรตพวกนี้ ก็คือสมัยที่เขาเป็นคน เขาชอบหยิกข่วนบิดา มารดา สมณชีพรามณ์และผู้ทรงศีล หรือ ภรรยาชอบหยิกข่วนสามี หรือ นายชอบหยิกข่วนทาสหรือบ่าวไพร่ของตน

3.9 ปัพพตังคเปรต เปรตพวกนี้มีร่างกายใหญ่ดุดจืดดำ แต่ถูกเปลวไฟไหม้ทั่วกาย ได้รับความทุกข์ทรมานยิ่งนัก บาปกรรมที่นำมาให้มาเกิดเป็นเปรตพวกนี้ ก็เพราะสมัยที่เป็นมนุษย์ เขาเคยเผาวัด หรือ โบสถ์วิหาร พระพุทธรูป เจดีย์ หรือต้นพระศรีมหาโพธิ์ หรือเผาบ้านเรือนหรือผ้าถุงหม่มของผู้อื่น

3.10 อชครังคเปรต เปรตพวกนี้มีร่างกายเป็นสัตว์ต่างๆ แตกต่างกันไป บ้างก็เหมือนงูเหลือม บ้างเหมือนโค บ้างก็เหมือนกระบือเหล่านี้เป็นต้น ตลอดทั้งมีรูปร่างเหมือนชิ้นเนื้อก็มี มีแต่ศีรษะกลิ้งไปกลิ้งมาก็มี ไฟใต้ไหม้เผาผลาญเปรตเหล่านี้ตลอดเวลา ทั้งกลางวันและกลางคืน สำหรับบาปกรรมที่ส่งผลให้มาเกิดเป็นเปรตพวกนี้ก็คือในสมัยที่เป็นมนุษย์ เป็นคนชอบสนุก ทำรูปสัตว์ต่างๆ และอื่นๆที่น่ากลัว หลอกคนชู้ชลาด มีผู้หญิงและเด็ก เป็นต้น ให้ตกใจ

3.11 เวมานิกเปรต เปรตพวกนี้มีวิมานอยู่อย่างสุขสบาย แต่บางพวกเสวยทิพยสุขเพียงกลางวัน ส่วนกลางคืนต้องไปรับทุกข์ทรมาน บางพวกเสวยทิพยสุขเพียงครึ่งเดือน อีกครึ่ง

เดือน ต้องไปปรับทุกข์ทรมาน วนเวียนอยู่อย่างนี้ ทั้งนี้ก็เพราะทั้งทำบุญและบาปในสมัยที่เป็นมนุษย์นั่นเอง

3.12 มหิททิกเปรต เปรตพวกนี้มีรูปร่างงาม ทั้งบริบูรณ์ด้วยโภคสมบัติ แต่ก็บริโภคข้าว น้ำ และอาหารต่างๆไม่ได้ กินแต่มูลคูดเป็นอาหาร นานๆจึงมีโอกาสบริโภคอาหารได้ครั้งหนึ่ง ทั้งนี้ก็เพราะเกิดจากบาปกรรมสมัยที่ยังเป็นมนุษย์ เคยบวชเป็นพระภิกษุหรือภิกษุณีสามเณรหรือสามเณรี แต่ลุ่มแก่อ่านางแก่ความโลภ หวงแหนกุฏิวิหารที่ทายกถวายไว้สำหรับสงฆ์ที่มาจากจากจตุรทิศได้มาพัก ไว้เป็นของตนตลอดทั้งศาลา โรงธรรม บ่อน้ำ หรือ สระน้ำ เป็นต้น ไว้เป็นของตน

นอกเหนือจากเปรต 12 ตระกูลแล้ว ก็ยังมีเปรตอีกมาก เช่น สุจิตโลมาเปรต เปรตที่มีขนเป็นเข็ม คอมทิมแทงตัวเองก็มี เอกปาทเปรต เปรตที่มีเท้าข้างเดียวก็มี อเนกปาทเปรต เปรตที่มีหลายเท้าก็มี เอกหัตถเปรต เปรตที่มีมือข้างเดียวก็มี อเนกหัตถเปรต เปรตที่มีมือหลายข้างก็มี เอกเนตตเปรต เปรตที่มีตาข้างเดียวก็มี อเนกเนตตเปรต เปรตที่มีตาหลายดวงก็มี เหล่านี้เป็นต้น ทั้งนี้ก็เป็นไปตามบาปกรรมที่ได้ทำไว้ต่างกันเป็นเหตุ ก็เปรตและอสุรกาย อาศัยอยู่บนโลกมนุษย์นี้เอง มีอยู่ตามที่ทั่วไป ในทุกประเทศ ตามวัดบ้าง ตามบ้านร้างบ้าง ตามต้นไม้บ้าง ตามถ้ำบ้าง เหล่านี้เป็นต้น เมื่อใครเห็นเปรต จะตกใจมาก เพราะเห็นรูปร่างแปลกประหลาด อาจคิดไปว่า เปรตเนรมิตกายมาหลอก ความจริงเขาไม่ได้มาหลอก เพราะเขาต้องรับทุกข์ทรมานอยู่ตลอดเวลาอยู่แล้ว ไม่มีเวลามาคิดหลอกใคร เขามีรูปร่างอย่างนั้นเอง การที่เขาปรากฏร่างเพื่อขอบุญ

4. นิรยภูมิ ภูมิแห่งความทุกข์ทรมาน หรือตามนัยบาลีพระไตรปิฎก เรียกว่า นรก ก็นรกมีทั้งนรกขุมใหญ่ และนรกขุมเล็ก นรกขุมใหญ่หรือมหานรกมี 8 ขุม คือ สัตยชีพนรก กภาพ สุตตนรก สังฆาตนรก โรรวนรก มหาโรรวนรก ตาปนรก มหาตาปนรก และอวิจินรก มหานรก แต่ละขุม ยังมีนรกบริวารเรียกว่า อสุทธรนกรอีก 16 ขุม นอกจากนี้ มหานรกแต่ละขุม ยังมีนรกเล็ก เรียกว่า ยมโลกิยนรก อีก 40 ขุม จึงรวมนรกทั้งหมด 456 ขุม อย่างไรก็ตาม นอกจากนรกที่มีทั้งหมด 456 ขุมแล้ว แต่ยังไม่หมดเสียทีเดียว เพราะยังมีโลกันตนรกอยู่อีก ตั้งอยู่ระหว่างจักรวาลทั้ง 3 กล่าวคือ ในระหว่างช่องว่างของจักรวาลทั้ง 3 คือ เทวโลก มนุสสลोक และยมโลก ซึ่งตั้งอยู่ชนกัน ดุจนาลูกบอล 3 ลูกมาชนกันแบบ 3 เสา ย่อมจะมีช่องว่างอยู่ เพราะแต่ละโลกนั้นกลม ตรงช่องว่างนั้นแหละ เป็นที่ตั้งของโลกันตนรก ก็โลกันตนรกนั้นมีมากหากกำหนดไม่ได้

และโลกันตนรกแต่ละแห่ง กว้าง 8,000 โยชน์ ตรงโลกันตนรกขึ้นไปเบื้องบน จะมีวิมาน เทพบุตร เทพธิดา ลอยอยู่ในอากาศสักวิมานเดียวก็หาไม่ได้ เป็นช่องว่างเปล่าขึ้นไปตลอดถึงอวกาศเบื้องบนก็โลกันตนรคนั้นมืดสนิท ไม่มีแสงสว่างส่องไปถึงเลย แม้เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จลงสู่ปฏิสนธิในพระครรภ์ของพระพุทธมารดา เป็นอาทินั้น ท่านกล่าวไว้ว่า แสงสว่างปรากฏไปทั่วพื้นโลกธาตุ ถึงอย่างนั้นก็ปรากฏในโลกันตนรกเพียงชั่วลัดมือเดียว ดุจสายฟ้าแลบ แล้วก็มืดมืดตามเดิม พวกที่ไปเกิดในโลกันตนรก ก็คือพวกนียตมิจฉาภิภูติ เห็นว่า บุญ-บาปไม่มี ชาติหน้าไม่มี นรก-สวรรค์ไม่มี บิดา-มารดาไม่มีบุญคุณ สัตว์ทั้งหลายเกิดตามกันมา ดุจเรื่อน้อยห้อยท้ายเรือใหญ่ เล่นไปตามเรือใหญ่ เกิดมาจะดีหรือชั่ว ก็เป็นเอง หาเหตุไม่ได้ ดังนั้นเป็นต้น พวกนี้ตายไปแล้ว จะไปเกิดในมหาตปนรกก่อนแล้วไหลลึกลงไปถึงอเวจีมหานรก แล้วออกไปทนทุกข์อยู่ในโลกันตนรก มีร่างกายสูง 300 เส้น น่าเกลียดยิ่งนักพวกสัตว์นรกขุมนี้ ใช้เล็บอันยาวแหลม เกาะเชิงเขาจักรวาล แขนงตัวอยู่จุดดั่งค้ำคาว พวกเขาจะไต่ไปตามเชิงเขาจักรวาล เมื่อพบกันเข้าก็สำคัญว่าเป็นอาหารของตน จึงปล้ำกันใหญ่เพื่อจับเป็นอาหาร ก็ลัดตกลงในน้ำรองแผ่นดิน ซึ่งคมกริบดุจน้ำกรด บาดร่างกายจนย่อยยับไปเมื่อสัตว์นรกทนทุกข์ทรมานไม่ไหวก็ขาดใจตาย แต่ก็กลับมีชีวิตขึ้นใหม่ตะเกียกตะกายไต่บนเชิงเขาจักรวาล ดำเนินไปตามเดิมอีกวนเวียนอยู่อย่างนี้ จนกว่าบาปกรรมจะเบาบาง จึงจะไปเกิดในทุกคติภูมิอื่น คนที่ไปตกโลกันตนรก นอกจากพวกนียตมิจฉาภิภูติแล้ว คนที่ทำบาปหยาบเข้าสาหัส เช่น ผูกมัดตีโอบสับฟันสมณชีพราหมณ์ ตลอดถึงผู้ที่เผาทำลายเจตีสถาน ก็ไปเกิดในโลกันตนรกเช่นกัน

จากวัตถุประสงค์ข้อที่ 2 เพื่อศึกษาลักษณะความมีอยู่ของสุคติภูมิและตัวอย่างที่ปรากฏในพระไตรปิฎก ผลการวิจัย พบว่า

สุคติภูมิ คือภูมิที่ดีมีความสุขทั้งกายและใจ โดยเรียงจากภูมิที่มีความสุขน้อยไปหาภูมิที่มีความสุขมากกว่ากันตามลำดับคือ 1. มนุสสภูมิ 2. เทวภูมิ 3. พรหมภูมิ ความเป็นไปในแต่ละภูมิ มีลักษณะดังนี้

1. **มนุสสภูมิ** เป็นภูมิที่มีทั้งความสุขและความทุกข์ แต่ก็ไม่ได้มีความสุขทรมานเหมือนทุกคติภูมิและไม่ได้มีความสุขอย่างในสวรรค์ แต่ละคนมีทั้งความสุขและความทุกข์กายใจคลุกเคล้ากันไป ทั้งนี้ ขึ้นอยู่กับสิ่งแวดล้อมและการกระทำของตัวเอง สิ่งแวดล้อม เช่น คนที่เกิดมาในครอบครัวที่ร่ำรวย ก็จะสุขสบายกว่าคนที่เกิดในครอบครัวที่ยากจน เป็นต้น ส่วนการกระทำก็ขึ้นอยู่กับกระตสันใจของตนเอง ใครทำดีก็ได้รับผลดีตอบ ใครทำชั่วก็ได้รับผลชั่วตอบ

เช่น คนขยันหมั่นเพียรก็มีหวังตั้งตัวได้ ส่วนคนเกียจคร้าน ก็ต้องยากจน เป็นต้น การกระทำนี้แหละที่ให้ความสุขหรือความทุกข์ได้มากกว่าสิ่งแวดล้อม ดังนั้น มนุษสภุมิจึงเป็นเวทีแห่งเจตนา เมื่อมีเจตนาจะทำอะไรลงไปไม่ว่าทางกาย วาจาและใจ ก็จัดเป็นกรรม

2. **เทวภูมิ** เป็นภูมิที่มีความสุขทั้งกายและใจชั้นเลิศ เรียกกันว่า สวรรค์ เป็นที่อยู่ของเทวดา แต่เทวดาก็มีมากและหลายระดับ เพราะสวรรค์มี 6 ชั้น หากเรียงจากต่ำไปหาสูงหรือจากชั้นที่มีความสุขประณีตน้อยไปหาชั้นที่มีความสุขประณีต ตามลำดับคือ 1. จาตุมหาราชิกะ 2. ดาวดึงส์ 3. ยามา 4. ดุสิต 5. นิมมานรดี 6. พรนิมมิตวสวัตตี นอกจากนี้ ยังมีเทวดาที่มีศักดิ์น้อยอยู่ในระดับต่ำกว่าสวรรค์ก็มีมาก เช่น รุกขเทวดา ภูมิเทวดา คงคาเทวดา และอากาศเทวดา เป็นต้น เทวดาประเภทต่าง ๆ เหล่านี้สงเคราะห์เข้าในสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกะ ก็เทวดาในสวรรค์ทั้ง 6 ชั้น มีความแตกต่างกันในเรื่องอายุ วรรณะ สุข ยศ อธิปไตย รูป รส กลิ่น เสียง และโภจวิฬพะอันเป็นทิพย์ ที่ประณีตตามลำดับ แต่ก็มีลักษณะความเป็นไปที่เหมือนกัน (พระพรหมโมลี (วิลาศ ญาณวโร), 2535, หน้า 291-292) คือ 1. บังเกิดขึ้นเอง โดยไม่ต้องอาศัยทอฆมารดา พออุบัติขึ้นมาก็เป็นหนุ่มเป็นสาวทันที 2. ร่างกาย แพรพรรณ เครื่องประดับและประสาทวิมานของเทวดา ล้วนแต่มีรัศมีแสงสว่าง จึงทำให้สวรรค์สว่างไสวตลอดเวลา ทั้งๆ ที่ไม่มีดวงอาทิตย์และดวงจันทร์เลย ดังนั้น ในเทวโลกจึงมีเฉพาะกลางวัน ไม่มีกลางคืน 3. ร่างกายมีกลิ่นหอม ไม่มีกลิ่นตัวอย่างมนุษย์ 4. อาหารที่บริโภคไปจะย่อยหมด ไม่เหลือเป็นอุจจาระ 5. ไม่มีโรคภัยไข้เจ็บต่าง ๆ ทั้งไม่มีอุบัติเหตุ 6. เทวดาจะไปไหนก็เหาะไปหรือคิดจะไปก็ไปถึงที่นั่นทันทีด้วยอำนาจจิต ดังนั้น ในสวรรค์จึงไม่มียานพาหนะ ระยะทางใกล้ไกล จึงไม่มีปัญหาสำหรับเทวดา

3. **พรหมภูมิ** เป็นภูมิของพระพรหม ซึ่งอยู่สูงจากเทวภูมิไปอีก แบ่งเป็น 2 ประเภท คือ รูปพรหมและอรุปรหม รูปพรหม คือ พรหมที่มีรูปและนาม ผู้ที่ไปเกิดเป็นพรหมได้จะต้องได้มาน และเมื่อไปเกิดเป็นพรหมแล้วจะกลายเป็นผู้ชายไปหมด ไม่มีเพศหญิง ดังนั้น จึงไม่มีการสืบพันธุ์ ไม่ตกอยู่ในอำนาจการมรณ์อย่างเทวดาทั้งหลาย จึงเรียกว่า พวกรูปาวจรภูมิ รูปสัณฐานแห่งพรหมนั้นกลมเกลี้ยง กล่าวคือ กระจุกอวัยวะของร่างกายส่วนที่ต่อกัน เช่น หัวเข่าก็ตาม แขนก็ตาม มีสัณฐานกลมเกลี้ยงไม่เห็นที่ต่อกันจึงสวยงามมาก ที่ศีรษะก็ประดับด้วยขุภา มีรัศมีแผ่ชานออกจากกายล้อมประกายสรรุ้งเรืองกว่ารัศมีแห่งดวงอาทิตย์หรือดวงจันทร์ เพียงหัตถ์หนึ่งที่พระพรหมเหยียดออกไป หวังจะให้ส่องแสงสว่างไปทั่วห้วงจักรวาลก็สามารถทำได้ ก็

ในพรหมโลกมีปราสาทแก้วเป็นพรหมวิมานอยู่มาก และเครื่องประดับอลังการประดับประดาอย่างวิจิตรบรรจงยิ่งกว่าในชั้นสวรรค์ขึ้นไปอีก พระพรหมแม้มีรูปร่าง แต่ก็ละเอียดประณีตยิ่งกว่ากายทิพย์ของเทวดา รูปพรหมจึงมีทั้งหมด 16 ชั้น เรียงจากต่ำไปหาสูงคือ 1. ปาโรชชาภูมิ 2. บุโรหิตาภูมิ 3. มหาพรหมภูมิ 4. ปริตรตาภูมิ 5. อัปมาณาภูมิ 6. อาภัสราภูมิ 7. ปริตตสุภาภูมิ 8. อัปมาณสุภาภูมิ 9. สุกกัณหาภูมิ 10. เวทฬุลาภูมิ 11. อัสัญีสตาภูมิ 12. อวิหาสุทธาวาสภูมิ 13. อตปาสุทธาวาสภูมิ 14. สุทิสสาสุทธาวาสภูมิ 15. สุทิสสุทธาวาสภูมิ 16. อกนิฏฐสุทธาวาสภูมิ ส่วนรูปพรหม เป็นพรหมที่ไม่มีรูป มีแต่จิตและเจตสิกเท่านั้น ทั้งนี้ก็เพราะผู้ที่เกิดในรูปพรหมภูมิ ล้วนเบื่อง่ายเห็นโทษทุกข์ภัยในสังขาร เห็นสังขารหรือรูปเป็นที่มาแห่งความทุกข์ต่าง ๆ จึงปรารถนาที่จะพ้นไปจากรูปมีแต่นามอย่างเดียว จึงได้เจริญสมถภาวนาที่มีแต่จิต ไม่มีรูป เป็นอารมณ์ จนบรรลุอรุณภูมิทั้ง 4 ดังนั้น รูปพรหมภูมิจึงมี 4 ชั้น เรียงจากต่ำไปหาสูง คือ 1. อากาสาัญญาจยตนภูมิ 2. วิญญาณัญญาจยตนภูมิ 3. อากัญญาจยตนภูมิ 4. เนวสัญญาณาสัญญาจยตนภูมิ

จากวัตถุประสงค์ข้อที่ 3 เพื่อวิเคราะห์ความมีอยู่ของภพภูมิของชีวิตตามพุทธปรัชญาเถรวาท ผล การวิจัย พบว่า

กรรมเป็นค้ำกลาง ๆ ไม่ได้ไม่ชั่ว ยังไม่เป็นบุญหรือบาป แต่ถ้าถึงขั้นเป็นบุญก็จะส่งผลไปในทางดีมีความสุข ส่วนในด้านบาปก็ส่งผลไปในทางชั่วมีความทุกข์ ดังนั้นที่ว่า กรรมนำไปสู่ทุกตภพภูมิ จึงหมายถึงอกุศลกรรมหรือบาปกรรม และที่ว่ากรรมนำไปสู่สุตภพภูมิ หมายถึงกุศลกรรมหรือบุญกรรม พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ในพรหมสูตรถึงบาปกรรมอันเป็นอกุศลกรรมบถ 10 อันประกอบด้วยอธรรม 40 ประการ (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2525) นั่นคือในแต่ละข้อของอกุศลกรรมบถมีองค์ประกอบแห่งอธรรม 4 ประการ คือ 1. กระทำอกุศลกรรมนั้นด้วยตัวเอง 2. ชักชวนให้ผู้อื่นกระทำอกุศลกรรมนั้น 3. พอใจในการกระทำอกุศลกรรมนั้น 4. สรรเสริญในการกระทำอกุศลกรรมนั้น ดังนั้น อกุศลกรรมบถทางกาย มี 3 คือ 1. ฆ่าสัตว์ มีองค์ธรรม 4 คือ เป็นผู้ฆ่าสัตว์ด้วยตัวเอง ชักชวนให้ผู้อื่นฆ่าสัตว์ พอใจในการฆ่าสัตว์ สรรเสริญในการฆ่าสัตว์ 2. ลักทรัพย์ 3. ประพฤติในกาม อกุศลกรรมบถทางวาจามี 4 คือ 4. พูดเท็จ 5. พูดส่อเสียด 6. พูดคำหยาบ 7. พูดเพ้อเจ้อ อกุศลกรรมบถทางใจมี 3 คือ 8. โลภอยากได้ของคนอื่น 9. พยาบาทคิดปองร้ายคนอื่น 10. มิฉลาดูถูก เห็นผิดจากทำนองคลองธรรม คือ เห็นว่าการให้ทานไม่มีผล การบูชาไม่มีผล การเช่นสรวงไม่มีผล ผลแห่งกรรมดี กรรมชั่วไม่มี โลกนี้ไม่มี (ไม่

เชื่อว่ามิสัตว์จากโลกอื่นมาเกิดในโลกนี้) โลกหน้าไม่มี (เชื่อว่าตายแล้วสูญ) มารดาไม่มีบุญคุณ บิดาไม่มีบุญคุณ โอปปาติกะไม่มี (ไม่เชื่อว่ามิเทวดาและสัตว์นรก เป็นต้น) และสมณพราหมณ์ ผู้ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบ รู้ซึ่งโลกนี้และโลกหน้าอย่างแจ่มชัดด้วยปัญญาอันยิ่งแล้ว สั่งสอนให้ผู้อื่นรู้ตามได้ด้วย ไม่มี (ไม่เชื่อว่ามิพระอริยเจ้า) (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2525) องค์ประกอบแห่งธรรมของข้อ 2-10 มีนัยะเหมือนข้อ 1 นอกจากนี้ ทางพระพุทธศาสนาถือว่าอนันตริยกรรมซึ่งมีการฆ่ามารดา การฆ่าบิดา การฆ่าพระอรหันต์ การทำร้ายพระพุทธเจ้าถึงห้อพระโลหิต และการทำสงฆ์ให้แตกกัน ถือว่าเป็นบาปหนักที่สุด ใครทำเข้าแล้ว แม้อย่างใดอย่างหนึ่ง เมื่อตายไปแล้วต้องตกนรกทันที บุญอื่นไม่สามารถช่วยไว้ได้ จึงชื่อว่า อนันตริยกรรม แปลว่า กรรมที่ไม่ยอมให้ผลกรรมอื่นมาสอดแทรกให้ผลก่อน ต่อเมื่อชดใช้กรรมพ้นจากนรกแล้วจึงไปเสวยผลกรรมอย่างอื่นต่อไป สำหรับบุญกรรมที่นำสัตว์ไปสู่สุคติภพภูมิ คือ กุศลกรรมบถ 10 ดังที่ปรากฏในพราหมณสูตร (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2525) พวกพราหมณ์และคฤหบดีชาวบ้านสาละ ได้กราบทูลพระพุทธเจ้าว่า อะไรเป็นเหตุปัจจัยให้สัตว์โลกนี้ เข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า ผู้ที่เข้าถึงสุคติภพภูมิได้ ก็เพราะประพฤติธรรม คือ กุศลกรรมบถ 10 ซึ่งตรงกันข้ามกับอกุศลกรรมบถ 10 ประการดังแสดงมาแล้ว และยิ่งถ้าประพฤติกุศลกรรมบถ 10 ด้วยองค์ประกอบแห่งธรรม 40 ประการ เพียงนัยใดนัยหนึ่ง ก็จักไปบังเกิดในสุคติภพภูมิอย่างแน่นอน

อภิปรายผล

ชีวิตมีความสำคัญเป็นที่สุดเหนือสิ่งใด สำหรับผู้มีชีวิตนั้น ๆ เพราะทุกอย่างจะมีความหมาย ก็เพราะยังมีชีวิต หากไม่มีชีวิตอย่างเดียว ทุกอย่างก็หมดความหมาย เพราะฉะนั้นแต่ละชีวิต จึงพยายามทุกอย่างเพื่อรักษาชีวิตของตนไว้ให้มีความสุขมากที่สุด มีอายุยืนยาวมากที่สุด ดังนั้น การไปทำลายชีวิตของผู้อื่นจึงเป็นบาปมาก และในทำนองเดียวกัน การช่วยชีวิตผู้อื่นก็เป็นบุญมากเช่นกัน ก็ชีวิตเป็นธรรมชาติไม่ตาย เพราะเป็นวิญญูณธาตุ หรือเป็นผลผลิตของจิตหรือวิญญูณ เมื่อชีวิตเป็นอย่างเดียวกับจิตหรือวิญญูณ ชีวิตจึงมีธรรมชาติอมตะ ไม่มีการเกิดและการตาย ส่วนการเกิดและการตายเป็นเรื่องของร่างกาย อะไรที่มีการเกิดก็ต้องมีการตายเป็นของคู่กัน และอะไรที่มีการตาย เมื่อตายแล้วก็สูญ แต่ชีวิตไม่ใช่ร่างกาย เป็นนามธรรมจึงไม่มีการเกิด เมื่อไม่มีการเกิดจึงไม่มีการตาย เมื่อไม่มีการเกิดและการตาย จึงไม่มี

ปัญหาเรื่องการตายแล้วเกิดหรือตายแล้วสูญอย่างร่างกาย มีแต่การปรากฏและไม่ปรากฏหรือดับเท่านั้น ดุจธาตุไฟขณะที่ลูกโพลงอยู่ไฟก็ปรากฏ แต่เมื่อไฟดับไฟก็ไม่ปรากฏ แต่ไม่สูญ ดังจะเห็นได้ เมื่อจุดไฟที่ไหนเมื่อไร ก็มีไฟปรากฏขึ้นทุกครั้ง ถ้าไฟดับแล้วสูญจะมีไฟปรากฏขึ้นอีกได้อย่างไร ผิดกับต้นไม้ เป็นต้น เมื่อตายไปแล้ว ถึงจะอย่างไรก็ไม่อาจฟื้นคืนชีพกลับมาอีก ก็เมื่อชีวิตเป็นธรรมชาติไม่ตาย ก็ต้องมีที่อยู่อาศัยตามสภาพของตน จึงเป็นเหตุให้มีภพภูมิต่าง ๆ ทั้งโลกียภูมิและโลกุตระภูมิคอยรองรับชีวิตหรือวิญญาน ซึ่งแต่ละภูมิก็แบ่งก็แบ่งข่อยออกไปอีกตามสภาพระดับจิตใจของชีวิตนั้น ๆ คือ ถ้าพวกชีวิตที่มีจิตใจต่ำ ก็จะไปอยู่ในทุคติภูมิ มีนรกเปรต อสุรกาย และ สัตว์เดรัจฉาน แต่ถ้าพวกที่มีจิตใจสูง ก็จะไปอยู่สุคติภูมิซึ่งก็มีมนุษย์ เทวดา พรหม และ ถ้าท่านมีจิตใจสูงส่งพ้นจากกิเลสทั้งหลาย ก็จะไปอยู่ในโลกกุตระภูมิ ส่วนเหตุผลที่ว่าชีวิตจิตใจไม่ตายไม่ดับสูญ จะเห็นได้ถึงความแตกต่างระหว่างบุคคล ทั้งทางร่างกายและจิตใจ รวมถึงความถนัดต่าง ๆ อย่างคนที่รูปร่าง น้ำเสียงไพเราะ สติปัญญาดี มีโรคน้อย มีอายุยืน เป็นต้น ก็เป็นผลมาจากบุญที่ผู้นั้นได้สั่งสมไว้ในอดีตชาติ แต่ถ้าใครมีลักษณะตรงกันข้ามก็พึงทราบเถิดว่า เป็นผลบาปของตนเช่นกัน ในด้านจิตใจก็เหมือนกัน บางคนใจเย็น ใจดีมีเมตตา สุขุมรอบคอบ สนใจทางบุญกุศล แต่บางคนใจบาป เป็นคนหยาบ หุนหันพลันแล่นตลอดถึงการที่แต่ละคนมีจริตต่างกันในจริต 6 และการที่คนถนัดไปในทางต่างกัน เช่น บางคนชอบวาดรูป บางคนชอบเล่นดนตรี บางคนชอบรถยนต์ บางคนชอบช่างไม้ บางคนชอบค้าขาย บางคนชอบเรียน การที่คนมีความถนัดต่างกันหรือมีพรสวรรค์ต่างกัน ก็เป็นผลมาจากผู้นั้น ได้เคยสั่งสมในเรื่องนั้น ๆ ไว้ในอดีตชาติ และก็เพราะจิตใจไม่ตายนี้เอง จึงสามารถสั่งสมเรื่องที่เคยทำมาในอดีตชาติไว้ได้ การที่มีเด็กอัจฉริยะเกิดขึ้นก็เพราะเหตุดังกล่าว ถ้าจิตใจไม่เป็นอมตะ เรื่องนั้น ๆ จะติดตามผู้นั้นมาได้อย่างไร หรือเรื่องที่พระภิกษุและภิกษุณีในครั้งพุทธกาล ได้รับการยกย่องจากพระพุทธเจ้าให้เป็นเอตทัคคะในด้านนี้ ด้านนั้น ก็เป็นผลมาจากที่ท่านผู้นั้นได้เคยตั้งความปรารถนานั้นไว้เองมาตั้งแต่อดีตชาติ แล้วพยายามสร้างกรรมดี เพื่อให้ไปถึงตำแหน่งนั้น พระพุทธเจ้าทรงเป็นเพียงทำให้ความปรารถนาของผู้นั้นได้ปรากฏเท่านั้น แม้พระพุทธเจ้าก็เช่นกัน กว่าจะทรงมาเป็นพระพุทธเจ้าได้ ก็สวดยพระชาติเป็นพระโพธิสัตว์ต่าง ๆ มากมาย เพื่อสร้างสมบารมี ถ้าจิตไม่เป็นอมตะ จะมีบารมีสร้างสมมามากมายจนได้เป็นพระพุทธเจ้าได้อย่างไร พระพุทธเจ้าไม่อาจบังเกิดขึ้นได้ เพียงเกิดมาในชาติเดียว ดังนั้น เรื่องต่าง ๆ ดังแสดงมาแล้ว ล้วนแต่เกิดมาจากการที่ผู้นั้นได้สร้างกรรมในด้านนั้น ๆ ไว้ แล้วเก็บสั่งสมไว้ในจิตใจ ถ้า

ใจไม่เป็นธรรมชาติอมตะ แล้วจะสั่งสมเรื่องนั้นๆไว้ในจิตใจได้อย่างไร เมื่อไม่มีการสั่งสมไว้ในจิตใจแล้ว จะมีความแตกต่างระหว่างบุคคลได้อย่างไร ทุกอย่างมาจากเหตุ ถ้าไม่มีเหตุจะมีผลได้อย่างไร

บทสรุป

ตราบใดที่ยังมีกิเลสอยู่ก็ต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่ตราบนั้น และตราบที่ยังเวียนว่ายตายเกิดก็ต้องประสบสุขทุกข์มากหรือน้อยไปตามภพภูมิที่ไปเกิด ถ้าไปเกิดในทุคติภูมิก็มีทุกข์มาก สุขน้อยไปจนมีแต่ทุกข์อย่างเดียว แต่ถ้าไปเกิดในสุคติภูมิ ก็มีสุขพอ ๆ กับทุกข์ไปจนแทบไม่มีทุกข์เลย เพราะฉะนั้น คนที่เชื่อเรื่องวิญญานเป็นอมตะ เชื่อเรื่องสังสารวัฏ ก็จะไม่กล้าทำความชั่ว ทั้งต่อหน้าและลับหลังคน เพราะกลัวบาปกรรมอันจะชักนำไปรับทุกข์ทรมานในชาติหน้า ไม่มีใครหรอกที่อยากมีทุกข์เดือดร้อน มีแต่ตรงข้าม พยายามชวนชวายทำบุญกุศลเพื่อที่ตนเองจะได้สุขสบายในชาติหน้า ดังนั้น การเชื่อเรื่องชีวิตจิตใจเป็นอมตะและเชื่อเรื่องการเวียนว่ายตายเกิด จึงเป็นบ่อเกิดให้มีความเชื่อที่สำคัญ 4 อย่าง ในพระพุทธศาสนา (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) ดังนี้

1. กम्मสทฐา เชื่อกรรมว่ามีจริง
2. กम्मวิปากสทฐา เชื่อในผลของกรรม คือเชื่อว่าผลของกรรมมีจริง
3. กम्मสุกตาสทฐา เชื่อว่าสัตว์มีกรรมเป็นของตน ใครทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว
4. ตถาคตโพธิสทฐา เชื่อในพระปัญญาตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า

จากที่ได้แสดงมาจะเห็นได้ว่า การเชื่อเรื่องชีวิตจิตวิญญานเป็นอมตะ และเชื่อเรื่องการเวียนว่ายตายเกิด เป็นรากฐานให้คนเชื่อเรื่องกรรมและการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า เมื่อใครมีความเชื่ออย่างนี้จะเป็นคนดีโดยอัตโนมัติ จิตใจจะอ่อนโยนพร้อมที่จะรับการปลูกฝังศีลธรรม อีกทั้งทำให้ศีลธรรมเจริญเติบโตและมั่นคงอีกด้วย ดุจดินดี ย่อมพร้อมที่จะรับพืชที่บุคคลหว่านหรือปลูกลงไป อีกทั้งทำให้พืชนั้นเจริญเติบโตอีกด้วย ฉะนั้น ผิดกับคนที่ไม่เชื่อเรื่องวิญญานเป็นอมตะ ไม่เชื่อว่ามีชาติหน้า ก็ย่อมไม่สนใจทำความดีเพราะไม่เชื่อเรื่องกฎแห่งกรรม จึงยากแท้ที่จะปลูกฝังศีลธรรมให้เกิดในจิตใจของเขาได้ และหากเกิดขึ้นได้บ้างก็เสื่อมง่ายอีกด้วย ดุจดินไม่ดี แม้ใครจะหว่านพืชอะไรลงไปก็ยากที่จะขึ้นหรือถึงจะขึ้นบ้างก็ล้มตายได้ง่ายอีก ฉะนั้น เพราะฉะนั้น ความเชื่อมั่นในเรื่องชีวิตจิตวิญญานเป็นอมตะและการเวียนว่ายตายเกิด นั้น

แหละเป็นทั้งบ่อเกิดและหลักประกันศีลธรรมโดยตรงและอย่างแท้จริง ศีลธรรมที่เกิดมาจากภายใน คือ จิตใจ ย่อมจะเจริญและยั่งยืนยิ่งกว่าที่เกิดจากภายนอก ซึ่งยากที่จะเกิดขึ้นและเสื่อมง่ายอีกด้วย ดังนั้น การที่จะปลูกฝังให้คนมีศีลธรรมจะต้องวางรากฐานเสียก่อนว่า ชีวิตคนเรามีได้สิ้นสุดเพียงชาตินี้ แต่จะมีต่อไปอีก เพราะจิตวิญญาณเป็นอมตะ และก็เพราะวิญญาณเป็นอมตะ จึงมีการเวียนว่ายตายเกิด และก็เพราะมีการเวียนว่ายตายเกิดจึงมีกฎแห่งกรรม เมื่อมีกฎแห่งกรรม ก็ทำให้ชีวิตจิตวิญญาณได้รับสุขและทุกข์ตามผลแห่งกรรมที่เคยทำไว้

ข้อเสนอแนะ

ข้อเสนอแนะเพื่อนำไปศึกษาวิจัยต่อไป

1. ควรมีการศึกษาเกี่ยวกับความหลุดพ้นจากสังสารวัฏของทุกติภพและสุคติภพให้เป็นแดนสงบอย่างแท้จริง
2. ควรมีการศึกษาเกี่ยวกับการเผยแผ่ถึงผลของทุกติภพและสุคติภพในเยาวชนสังคมปัจจุบันโดยผ่านดิจิทัล
3. ควรมีการศึกษาเชิงความสัมพันธ์ของการกระทำของมนุษย์ในปัจจุบันที่ต้องแสวงหาเศรษฐกิจกับหลักความเชื่อทางศาสนา มีแนวทางตัดสินใจอย่างไรให้เกิดความเหมาะสมในการประพฤติปฏิบัติตน
4. ควรมีการศึกษาในเชิงพุทธจริยศาสตร์ที่เกี่ยวกับกระบวนการความสัมพันธ์ระหว่างกิเลสกรรมและวิบากทั้งที่สัมพันธ์สอดคล้องและมีความขัดแย้งกันในสภาพสังคมปัจจุบัน

เอกสารอ้างอิง

- พระพรหมโมลี (วิลาศ ญาณวโร). (2535). *ภูมิวิลาสินี*. กรุงเทพฯ: ธนาคารกรุงเทพ จำกัด.
- พระยาธรรมปรีชา (แก้ว). (2520). *ไตรภูมิโลกวินิจฉยภพ*. พระนคร: กรมศิลปากร.
- พุทธทาสภิกขุ. (2539). *กรรมและการอยู่เหนือกรรม*. กรุงเทพฯ: ธรรมสภา.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). *พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่มที่ 20,35*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

- มหามกุฏราชวิทยาลัย . (2525). *สุตตนต์ปิฎก สยัตตนิคายสส สคาถวคฺโค เล่ม 15* . กรุงเทพฯ:
มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- มหามกุฏราชวิทยาลัย . (2525). *สุตตนต์ปิฎก มชฌิมนิคายสส มชฌิมปณณาสกํ เล่ม 13* .
กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- มหามกุฏราชวิทยาลัย. (2525). *สุตตนต์ปิฎก ขุททกนิคายสส ธมมปทคคาถา เล่ม 24* .
กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- มหามกุฏราชวิทยาลัย. (2525). *สุตตนต์ปิฎก มชฌิมนิคายสส อุปริปณณาสกํ เล่ม 14* .
กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- วคิน อินทสระ. (2544). *หลักกรรมและการเวียนว่ายตายเกิด พิมพ์ครั้งที่12*. กรุงเทพฯ: เเคล็ด
ไทย.